

Etnologi som fornkunskap¹

Nils-Arvid Bringéus

En lundensisk utgångspunkt

När jag för 50 år sedan började läsa folklivsforskning i Lund var det en mycket liten krets av studenter som lyssnade till föreläsningarna och deltog i seminarierna. Men i det lilla Lund fanns det rätt livliga kontakter med grannämnena. De var naturligtvis främst betingade av personliga vänskapsband, men kanaliserades även i Etnologiska föreningen.

Föreningen hade bildats 1903 på initiativ av tre unga forskare, arkeologen Knut Stjerna (1874–1909), botanisten Johan af Klercker (1866–1929) och zoologen Hans Wallengren (1864–1938). Till ordförande utsågs en forskare som redan tillhörde etablissemanget, nämligen anatomiprofessorn Carl Magnus Fürst (1854–1935). Avsikten var att "åvägbringa en sammanslutning mellan personer från antropologiens, etnografiens, arkeologiens, språkvetenskapens och psykologiens olika ämnesområden, vilka i intresset för människan och de mänskliga kulturföreteelserna ägde ett gemensamt band". Sammanslutningen skulle enligt stadgarna vara ett föreningsband "mellan dem, som i södra Sverige hysa vetenskapligt intresse för någon av de kunskapsgränser, vilka tillhöra etnologiens område".

Det råder knappast något tvivel om att Knut Stjerna trots sin ungdom var den ledande vid Etnologiska föreningens tillkomst. I

hans egen forskning förenades arkeologi, historia och litteratur- och språkvetenskap liksom folkloristik. I sin doktorsavhandling om järnålderns gravmaterial på Bornholm sökte han bl.a. visa hur de arkeologiska fynden och det anglosaxiska Beowulfkvädet kunde belysa varandra.

Det rådde stor entusiasm vid föreningens bildande. Den ende som var surmulen var Kulturens intendent Georg Karlin som 20 år tidigare grundat en förening med vad han ansåg vara likartade syften (Bringéus 1992). Han avböjde därför erbjudandet om inval.

Föreläsningsspanoramata var minst sagt brett. Professor Fürst kunde tala om en lever av lera med kilskrift, funnen vid Bagdad, Otto Rydbeck om Olaus Magnus. Lauritz Weibull föreläste 1905 om Jätten Finn, Evert Wrangel om den äldsta kristna kulturen i Småland, Martin P:n Nilsson om penningens uppkomst, Carl Wilhelm von Sydow om Beowulf, Tobias Norlind om folkvisan, Åke Campbell om Mellaneuropas bondgårdar, Gotthard Gustafsson om Bidrag till den skånska gårdens historia, för att göra några axplock. Särskilt flitiga föreläsare var Martin Nilsson och von Sydow, som under olika perioder också fungerade som föreningens sekreterare.

Etnologiska föreningen var ingen förening för inbördes beundran. Det är tillräckligt att erinra om meningsmotsättningarna mellan

C.W. von Sydow och Lauritz Weibull vid tolkningen av Finnsäggen liksom om de senare skarpa huggen mellan von Sydow och Martin P:n Nilsson (Swahn 1996: 100 ff.) Vad som förenade dem var uppenbarligen en positivistisk grundsyn inspirerad av den naturvetenskapliga forskningens empiriska inriktning i sökandet efter lagbundenhet. Den kritiska empirismen med positivistisk grundsyn präglade Weibull (Torstendahl 1964; Odén 1975). von Sydow å andra sidan hämtade sin egen folkloristiska taxonomi från botaniken (Swahn a.a. s. 106). Etnologiska föreningen var ett uttryck för det öppna vetenskapliga klimat som rådde i Lund vid 1900-talets början.

Levande forntid

Etnologin var alltså den rymliga kapprock som alla de nämnda vetenskaperna ansåg sig kunna rymmas i. Hur var det möjligt att begreppet etnologi kunde tillmätas så stor betydelse? Det introducerades som bekant i Sverige av zoologen och arkeologen Sven Nilsson (1787–1883), vars staty står i Lunda gård söder om universitetshuset (Stjernquist 1983). Det övertogs av Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818–1889), som kallade sitt magnum opus "Wärend och wirdarne" för "Ett försök i Svensk Ethnologi" (1863–68). Utmärkande för detta verk var fokuseringen på människorna och helhetssynen på deras andliga, materiella och sociala kultur, liksom metoden att bruka sentida spår inom dessa olika fält för att rekonstruera forntida levnadsförhållanden (Bringéus 1966).

Hyltén-Cavallius hade anlagt ett kontinuitetsperspektiv på den folkliga kulturen genom att jämföra sentida och forntida föremål och förhållanden. År 1879 sände han en s.k. skämpling, dvs. en bennål, till Artur Hazelius. Sådana nålar brukades då ännu här och var i

Småland för att tillverka raggsockar och ullvantar. Ett prov medföljde nålen och Hyltén-Cavallius erinrar om att liknande nålar påträffats från yngre järnåldern t.ex. på Björkö (Bringéus 1966: 216 f.).

Ett liknande synsätt hade antikvitetsintendenten Gabriel Djurklou. År 1870 besökte han Södra Unnaryd i Finnveden och när han fyra år senare gav ut boken Unnarsboarne, så skildrade han bygden som en levande forn lämning. Han kände sig själv "lifligt berörd af de märkliga qvarlevfor af forntida tro och forntida sed som der förnummos" (s. III). Boken slutar med maningen: "Må vi derfor med all flit och medan det ännu är tid söka att sammanföra dessa splittrade qvarlevfor af forntida tro och forntida seder" (s. 76).

Hyltén-Cavallius strävan var präglad av ett starkt nationellt patos och ledde till skapandet av vårt första kulturhistoriska museum i Växjö. Här skall vi dock bortse från nationalismen och främst inrikta oss på forntidsprojektioner, som fick många olika uttryck i form av museer, ofta kallade forn hem, fornstuga, fornsal och i fornminnesföreningar med uppgift att bevara och levandegöra forntida lämningar. Den av Gabriel Djurklou bildade fornminnesföreningen i Örebro 1856 efterföljdes av många landet runt och fick 1870 en paraplyorganisation i Svenska Fornminnesföreningen (Arcadius 1997).

Runstenen blev den klassiska logotypen på böcker och tidskrifter (Bringéus 1972:10; Arcadius 1997:60). Över fornforskarnas egna gravar restes nyhuggna runstenar (Tornehed 1996:4). Tidskrifter fick fornnordiska namn som *Runa* utgiven av Hazelius (1888), *Ymer, tidskrift för antropologi och geografi* (1881), *Rig, tidskrift för svensk kulturhistoria* (1918) efter ett personnamn från vikingatiden, ej att förglömma *Fornvännen* (1906).

Forntidssvärmeriet vid sekelskiftet nådde

också ut bland allmänheten i form av varumärken som runmärkt smör och runmärkta ägg (1904). Båtar och barn fick fornnordiska namn och när barnen hunnit upp i skolåldern lärde de sig skriva i häften med namnet Runa från "Skriv- och Rit". Inom konsthantverket samsades runslingorna väl med jugendrankorna.

Ett stycke in på 1900-talet riktades kritik mot begreppet fornminne och fornkunskap eftersom det ansågs oklart, men inte desto mindre bibehölls ämnesbeteckningen "nordisk och jämförande fornkunskap" vid universiteten ända till 1968 då det utbyttes mot "arkeologi, särskilt nordeuropeisk". Något senare ersattes fornminnesvård av kulturmiljövård, men alltså talar man om fornynd.

Utbildning och fältforskning

Både arkeologin och etnologin fick sin tidigaste utveckling vid de centrala museerna i Stockholm, dvs. Historiska museet och Nordiska museet. Båda museerna var nära knutna till varandra. Nordiska museets styresman Bernhard Salin (1861–1931) avslutade sin livsgärning som riksantikvarie och chef för Historiska museet. Först senare gjordes en tidsmässig boskillnad mellan de båda museernas insamlingspolicy.

Som akademisk disciplin etablerades etnologin 1918 genom inrättandet av den von Hallwylska professuren vid Nordiska museet. Den förste innehavaren av professuren, som fick namnet Nordisk och jämförande folklivsforskning, var Nils Lithberg (1883–1934), arkeolog till utbildningen. Han hade bl.a. varit amanuens hos Georg Karlin på Kulturen. Hans efterträdare Sigurd Erixon (1888–1968) hade också arkeologisk utbildning. Han publicerade t.ex. 1913 en uppsats om "Stenåldern i Blekinge" och 1915 en uppsats om "Runinskrifter i Dalarna". Ännu

så sent som 1934 jämförde Sigurd Erixon kyrkbåtarnas konstruktioner med vikingatidsbåtar och menade att det förelåg en kontinuitet.

Den starka forntidsinriktning som både Lithbergs och Erixons forskning till en början hade sammanhängde med att de skaffat sin akademiska utbildning i Uppsala, där arkeologin hade lysande företrädare. I Uppsala fanns också Gustaf Hallström (1880–1962), den främste forskaren med etnologisk eller antropologisk blick bland dem som kom att utföra sin livsgärning som arkeolog. Evert Baudou har visat hur Hallström utmärktes av en etnologisk helhetssyn, som omfattade både nutid och förflyuten tid, men också hur han var en utomordentlig fältforskare som med kamera och anteckningsblock dokumenterade samekulturen, ja rent av arbetade som en deltagande observatör (Baudou 1997:153 f.). Hallströms inriktning på fältforskning blev otvivelaktigt förebildande för Sigurd Erixon.

Det fanns alltså knappast några ramar mellan etnologi och arkeologi i denna första vetenskapligt skolade forskargeneration. De samsades i en och samma tidskrift, *Rig*.

Som den siste företrädaren för ett kombinerat arkeologiskt och etnologiskt synsätt skulle jag vilja betrakta Harald Hvarfner (1926–1975). Han var licentiat i båda ämnen och de stora vattenregleringarna gjorde att Norrland blev hans främsta forskningsfält. Jag följde honom ett par gånger på vidsträckt resor och har aldrig känt närheten mellan arkeologi och etnologi så tydlig. Man fick en känsla av att forntiden gick i dagen. Jakt och fiske blev indikatorer som visade detta. En karakteristisk boktitel av Hvarfner är *Hunting and Fishing. Nordic Symposium on Life in a Traditional Hunting and Fishing Milieu in Prehistoric Times and up to the Present Day*. Också utanför vårt land fanns forskare

med ett liknande perspektiv, t.ex. Helmer Tegengren i Åbo, som f.ö. 1951 talade i Etnologiska föreningen i Lund om "Vildrensstråk och säsongbosättning". Men vid det laget ebbade också intresset för föreningen ut. Den sista sammankomsten hölls våren 1956.

Gemensamma teoretiska paradigmer

Det främsta vetenskapliga paradigmet som möjliggjorde forntidsperspektivet var evolutionismen. Den hade utvecklats inom geologin och var den metod som Sven Nilsson introducerade och som Hyltén-Cavallius och hans vän Nils Månsson Mandelgren vidareförde. På Mandelgrens bildatlas kunde man se det evolutionistiska perspektivet tillämpat ifråga om husbygge lika väl som båtkonstruktioner (Bringéus 1990:29 ff.). Men också arkeologins hövding Oscar Montelius var evolutionist. Såväl på Nordiska museet som på andra kulturhistoriska museer blev den typologiska metoden förhärskande på de permanenta utställningarna liksom i de arkeologiska museerna (Nilsson 1996:32).

Även sedan funktionalismen gjort sitt intåg kunde etnologin kombineras med arkeologi. Arkeologerna svarade för forntidsfynden, men stod ofta frågande inför dem. Etnologerna förklarade funktionen framförallt av medeltidsarkeologernas fynd utifrån sin sentida föremåls- och teknikkunskap. Gösta Berg har t.ex. visat, att vissa medeltida keramikfynd från stadsgrävningar helt missförstås och kallats fiskfat, medan de i själva verket är droppannor, dvs. kärl för att uppsamla stekfettet då man grillade på spett över öppen eld (Berg 1974). Ett annat exempel på omtolkning av medeltida föremål har konsthistorikern Oscar Reuterswärd lämnat. Han gör troligt att de runda stenar som kallats brödstenar och som ansågs ha fungerat som skåde-

bröd i kyrkorna i själva verket brukats för att värma upp vattnet i dopfuntarna under den kalla årstiden (Reuterswärd 1975). Denna förklaring kan å andra sidan inte tillämpas på rundstenslöpare i förhistoriska gravfynd (se senast Kaliff 1997:88 ff.).

Också diffusionismen blev en gemensam teoribildning för etnologi och arkeologi. Epoken känns lätt igen genom spridnings- och utbredningskartorna. Inom etnologin utmynnade diffusionismen under inflytande från Sigfrid Svensson och Torsten Hägerstrand i ett intresse för innovationer (Bringéus 1990:39 ff.) och det finns även exempel på att deras teorier tillämpades av arkeologer.

"Ein Kopfsprung in die Urzeit"

Också folkloristernas forskning var forntidsfokuserad. Vid Nordiska museet var Nils Edvard Hammarstedt (1861–1939) den vetenskapligt ledande. I början av 1920 gjorde han en utställning på museet om forntro utifrån sentida föremål. C.W. von Sydow i Lund publicerade 1939 en uppsats med rubriken "Folksagor och fornkonst" och gav två år senare ut en populär skrift med rubriken *Våra folksagor och vad de berättar om forntida tro och sed*. Ännu så sent som 1945 talade von Sydow i Etnologiska föreningen i Lund om "arkeologi och folkminnesforskning". Han ansåg att bl.a. utbredningen av Svanjungfrusagan (Aa 400) och sagan om Flykten från trollet (Aa 313, 314) motsvarade förekomsten av megalitgravar och stödde sig sedan på en del diffusionistiskt sinnade arkeologer och antropologer från 1930-talet. "Den hypotes om förekomsten av 'megalitsagor' var von Sydows definitiva Kopfsprung in die Urzeit och begabbades mycket av arkeologerna", skriver Jan-Öjvind Swahn och han tillägger: "Jag skulle nog vilja bedöma de här idéerna som ett utslag av sviktande

omdöme och kritiklöst anammande av för hans hypoteser förmånliga hugskott hos forskare i vetenskaper som han inte behärskade" (Swahn 1996:105). Ifråga om kombination av folktraditioner och arkeologi var von Sydow dock inte ensam. Ovan har påpekats hur redan Knut Stjerna kopplade samman järnåldersfynd med Beowulfkvädet. Birger Nerman kombinerade i sin tur den svenska kungalängden i den fornisländska Ynglingasagan med samma kväde (Baudou 1997:164).

Också inom den filologiskt orienterade folkloristiken fanns det ett forntidsperspektiv. Dag Strömbäck skrev en avhandling om Sejd, dvs. forntida magiskniddiktning (Strömbäck 1935). Min egen lärare i religionshistoria, Carl-Martin Edsman, alltjämt aktiv som forskare, publicerade en uppsats med den karakteristiska titeln "Folklig sed med rot i heden tid" (Edsman 1946). Folkloren öppnade ett titthål ner i tidsbrunnens djup, och ju djupare den var, desto bättre. "Traditionen talar sanning" skulle man kunna sätta som rubrik över en rad lokala undersökningar. Det stod en sky av folkminnen kring ättehögar. Och den levande traditionen kunde rentav fungera som en slagruta för arkeologerna, var de skulle gräva.

Ikurslitteraturen fortlevde forntidsperspektivet längst. Fast Sigfrid Svensson förde etnologin in i samtiden, t.ex. i sin studie av svart och vit konfirmationsdräkt, glömde han inte forntidsperspektivet. I hans *Introduktion till folklivsforskningen* (1966) har det första kapitlet rubriken "Folkkultur och fornkultur". Det innehåller en rad exempel som gäller både andlig och materiell kultur: Odysseus och Polyfem, där sägenmaterial brukas, Gnideld som kreatursbot, Finnarnas äldsta bosättning och Skidorna genom tiderna. En underrubrik har den karakteristiska lydelsen Föremålsformernas kontinuitet. Det s.k. form-

kriteriet spelade ju en väldig roll och tillämpades inte bara i de arkeologiska utan också i de etnologiska undersökningarna.

Forntidsperspektivet bryts

Hur bröts då forntidsperspektivet inom svensk etnologi? Evert Baudou hävdar att helhetssynen på forntiden försvagades redan i och med inrättandet av särskilda universitetsämnen. Gustaf Hallström stod tämligen ensam bland arkeologerna som försvarare av begreppet levande forntid.

Att arkeologerna drog sig bort från tidskriften *Rig* i början eller mitten av 1930-talet är ett tecken på att det kulturhistoriska tidsperspektivet i tidskriften började förkortas, kanske också att de båda vetenskaperna började gå skilda vägar. Medeltidsforskningen är representerad något längre.

Bo Nilsson har i en nyutkommen avhandling om *Folkhemmets arbetarminnen* givit intressanta lärdomshistoriska tillbakablickar. Han pekar framförallt på von Sydow och Sigurd Erixon. von Sydow företrädde inte bara forntidsperspektivet utan tog starka intryck av psykologin. Därför fanns det flera, och egentligen inbördes oförenliga spår i hans forskning. För Sigurd Erixon var det i stället inflytandet från sociologin som medförde en kursändring (Nilsson 1996). Hans nya signaler i *Svenskt folkliv* (1938), där han söker styra folklivsforskningen i social riktning accepterades emellertid inte av alla.

Ideologikritik

I Tyskland hade under Tredje rikets dagar forntidsprojektionens omsatts i en slags praktisk folkkunskap och folklorism, vars yttersta syfte var att påvisa den ariska rasens primat.

C.W. von Sydow, som i likhet med de flesta dåtida akademiker hade goda kontakter med tyska forskare, riktade redan 1933 våld-

sam kritik mot nazikoryfén Hermann Wirths försök att konstruera en germansk religion och nationalkult. Vid folklivsforskarkongressen i Heidelberg 1934 kunde von Sydow själv lyssna till John Meiers kritik mot Wirth, men också uppleva hur denne fick betala ett högt pris för sin frispråkighet (Bringéus 1991:14 f.). Bland de svenska arkeologerna tycks det endast ha varit Nils Åberg i Stockholm som reagerade mot Wirths förhålligande av den nordiska rasen. Men detta hindrade inte att Wirth inbjöds till Sverige 1935 och bl.a. föreläste på Svenska Läkarsällskapet i Stockholm. Det skulle dröja till den tyska ockupationen den 9 april 1940 i Danmark och Norge innan de svenska nazisympatisörerna sänkte rösten (Baudou 1997:231 ff.).

I Tyskland var många etnologer svårt belastade och när en ny forskargeneration trädde till efter kriget, så riktade de – inte minst i Tübingen – en stark kritik både mot de nazi-influerade föregångarna och mot kontinuitetskriteriet. Den främste, Hermann Bausinger, styrde i stället in den etnologiska forskningen i teknikens tidsålder. "Gegenwartsvolkskunde" blev rent av en terminus technicus. Pendeln gör alltid fulla utslag. Etnologin förvandlades på många håll från fornkunskap till modern samhällsvetenskap.

Kritik av elementforskningen

I Hylltén-Cavallius efterföljd inriktade sig etnologerna i stor utsträckning på att finna spår eller indikatorer i den vetenskapliga bevisföringen. För komparativa undersökningar i tid och rum blev det nödvändigt att fokusera på enskilda kulturelement från sagor till slagor och ofta blev dessa så centrala att de ställde människan som skapat och brukat dem i bakgrunden. Detta var inte minst fallet i diffusionistiska studier och det ledde i sin tur till att den diffusionistiska forskning-

en – i Norden främst företrädd av den s.k. finska skolan – som kombinerade rums- och tidsstudier och som avsåg att rekonstruera spridningsvägar och urformer eller arketyper blev hårt kritiserad. Orvar Löfgren skriver: "Men här var perspektivet närmast tidsligt. Det var ahistoriskt så till vida att forskaren vanligen var ointresserad av att relatera det studerade kulturelementet till de skilda samhällskontexter genom vilket det färdades. Det var sedens eller föremålets vandring genom tiden, inte genom historien eller samhället, som stod i fokus. Sällan gjordes försök i dessa studier att sätta sedens förvandling i relation till samhällets omvandling under olika epoker" (Löfgren 1996:82).

Mot de etnologiska elementstudierna ställdes i början av 1960-talet studier av kulturella lagbildningar, system och samhällen av olika slag (Bringéus 1990:173 ff.).

Två nya begrepp bidrog till att leda bort intresset från elementforskningen. Det ena var ekologi, det andra kontext. Evert Baudou har visat hur begreppet ekologi går som en röd tråd genom Gustaf Hallströms arkeologiska forskning. Själv intresserade sig Hallström inte för museiföremålen (Baudou 1997:288), men bedrev ihärdigt fältforskning, främst i Norrland. Bland etnologerna skulle Umeåprofessorn Phebe Fjellström fortsätta pläderingen för ekologi i snart sagt alla sammanhang sedan hon fullbordat sin avhandling 1962 (t.ex. Fjellström 1985:22 ff.).

Också begreppet kontext fick ett brett genomslag inom etnologi och folkloristik. I enplansundersökningar är kontextstudiet numera rentav självklart. Kombinationen av diakron och synkron analys var däremot problematisk. Harald Hvarfner sökte finna en metod i sin tyvärr aldrig fullbordade avhandling om förnamn i en västgötasocken. Grafiskt framställde han förändringsprocessen

som en spiral med en kontinuerlig rums- och tidsförskjutning. Men det är lättare i modell än i full skala. Jag tror att det främst var den metodiska svårigheten att kombinera den diakrona och synkrona axeln som gjorde att man lämnade den diakrona och stannade för synkrona studier. Inte minst strukturalismen främjade dem. Tidsdjupet offrades och numera är det endast få etnologiska avhandlingar med kulturhistorisk inriktning som går längre än ett århundrade tillbaka.

Det samhällsvetenskapliga inflytandet

Etnologin som fornkunskap var fokuserad till landsbygden. Det var där, och särskilt i de avlägsna s.k. reliktområdena, som forntids-spåren av såväl andlig som materiell kultur kunde sökas. Men när termen folkminne efter hand ersattes av folkliv, så öppnades samtidigt möjligheterna att forska också i städerna och bland andra samhällskategorier än bönderna. Medan etnologin ännu under 1960-talet främst var landsbygds- och allmogeforskning, är denna sektor numera mycket liten. Etnologerna har följt med människorna från landsbygden till städerna, från bondesamhället till industri- och tjänstemannasamhället.

I Sverige var det de nya antropologiska impulserna som främst bidrog till paradigmskiftet. Men nu kom de inte från den fysiska antropologin utan från kultur- och socialantropologin. Börje Hanssen blev dörröppnaren. Löfgren talar t.o.m. om "En kulturrevolution i det tysta" (Löfgren 1993). Medan Hanssen ännu höll sig till landsbygden och på ett äldre historiskt plan lyfte Åke Daun forskningen in i nuet, inspirerad av den norske socialantropologen Fredrik Barth, och han förlade sin fältforskning till ett industrisamhälle (Daun 1969). I fortsättningen kom etnologin att få en alltmera samhällsvetenskaplig

inriktning, alltför välkänd för att närmare behöva presenteras.

Ökat källkritiskt medvetande

Ytterligare en faktor som bidrog till att man släppte forntidsperspektivet inom etnologin och folkloristiken var ett ökat källkritiskt medvetande. I bevisföringen för kontinuiteten fanns många svaga länkar. Skenbart primitiva husformer som backstugor visade sig inte vara särskilt gamla, utan är fattigformer, tillkomna i tider av ett betydande befolkningsöverskott (Bringéus 1966:196 ff.).

Montelius artikel "Solgudens yxa och Tors hammare" (1900) var ett led i hans arkeologiska tes om utvecklingslärans betydelse. Det ansågs länge att det nordiska helgonet S:t Olof övertagit Tors roll som trollödare. Olofs yxa tolkades som en torshammare, hans röda skägg som ett torsskägg. Denna hypostaslikhet mellan Tor och Olof den helige har blivit kritiserad av flera forskare (Odenius 1949, Lidén 1997).

Ibland har terminologin varit missledande. Jag har själv kritiserat oskicket bland folkloristerna att tala om trollformler, som ger associationer till hednisk magi, när det i själva verket huvudsakligen är fråga om signaler av medeltida ursprung (Bringéus 1995).

Ett annat missledande ord är begreppet medeltidsballad. Framförallt visforskaren Anne-Marie Häggman har visat på felkällorna (Arvidsson 1996:12 ff.). Det finns rentav forskare som ifrågasatt begreppets relevans.

Ett färskt exempel på källkritik lämnar Birgitta Odén i en studie om "Ättestupan – myt eller verklighet". Folkminnesforskarna har anfört traditioner, ja t.o.m. en s.k. ätteklubba från Tidarsrum som bevis för att man avsiktligt gjorde sig av med de utlevade. Som historiker kan Odén fastslå att traditionen emanerar från den isländska Götrikssagan,

en skämtsaga som spritts och myntats ut och blivit skolbokssanning (Odén 1997).

Källkritik är aldrig fel från vilket håll den än kommer. Men i förening med andra ovan framförda argument har den lett till att etnologerna givit upp en rad av sina gamla studiefält. Och det är inte lite som lagts i träda, egentligen hela den svenska folkulturen före 1850, eller rentav före 1900. Vad är orsaken? Jo delvis den nya metodiken. Tidigare hade man upptecknat folkminnen, nu gällde det att rekonstruera livslopp, och människor födda före 1900 finns snart inte längre. Etnologin blev en intervjuvetenskap. Intervjutekniken har förfinats. Men det är ju bara levande människor man kan intervjua och det begränsar perspektivet till ett tunt tidsskikt, omfattande högst tre generationer.

Etnologin förlorar sin yrkesförberedande inriktning

Både första och andra professorsgenerationen inom ämnet folklivsforskning eller etnologi var museimän (Lithberg, Erixon, Svensson, Granlund, Rehnberg). Undervisningen skedde delvis direkt i museisamlingarna och studenterna var inriktade på en framtid inom museiväsendet. På motsvarande sätt förhöll det sig inom arkeologi och konstavetenskap, som tillsammans med etnologi utgjorde de s.k. museiämnena. Fältforskningen inom etnologi och arkeologi utgjorde en viktig del av den museiinriktade utbildningen.

Den s.k. utbildningsexplosionen vid universiteten i slutet av 1960-talet medförde att bl.a. etnologistudenterna måste söka sig andra levnadsbanor än museimännens. Detta medförde i sin tur att etnologin förlorade sin yrkesförberedande ställning och att studiekurserna fick en mera allmän och socialantropologisk inriktning. Man valde nya samtalspartners, vilket i och för sig kunde vara

positivt. Men det är trots allt inriktningen på en gemensam yrkesbana som för samman unga människor, det må vara jurister, teologer eller medicinare. Också museerna kunde prioritera andra ämneskombinationer vid anställning av ny personal, varför det inte längre blev relevant att tala om de tre museiämnena. Det bör dock tilläggas att utvecklingen inte fick lika genomgripande följder i grannländerna. I Danmark, där kulturhistorien av ålder haft en stark ställning, har den historiska antropologin bidragit till att hålla kvar intresset för ett djupare tidsperspektiv. I Norge har å andra sidan etnologerna funnit en ny arbetsmarknad inom det s.k. kulturvärdet.

Ämnesseparationen mellan etnologi och arkeologi har likväl redan medfört skadeverkningar. Arkeologer och etnologer är inte längre tillräckligt orienterade om varandras forskning.

Ett exempel. År 1950 höll fil.lic. Brita Egardt en föreläsning i Etnologiska föreningen i Lund om "Problem kring hästskallar". År 1962 framlade hon sin gradualavhandling med titeln *Hästsakt och rackarskam*, där hon refererar såväl lärda som folkliga uppfattningar om hästköttets tabuering i Norden i äldre och yngre tid.

År 1995 publicerade Raimond Thörn en uppsats om "Vikingatida hästoffer i Oxie by", där Egardts avhandling inte ens finns med i litteraturförteckningen (Thörn 1995). Det är betänkligt eftersom redan en yttlig jämförelse visar ett likartat geografiskt mönster. De kartlagda hästoffer är sydsvenska och danska. Det är just i Sydvästsverige som Egardt funnit den största utbredningen av tabuföreställningar. Thörns grundliga analys av hästoffersfynd, av vilka de viktigaste gjorts efter det att Egardt publicerat sin avhandling, gör det med andra ord nödvändigt att på nytt ta upp frågan om hästoffer. Egardt har sökt

göra gällande att tabuföreställningarna emanerar från tyska kulturkontakter under senmedeltiden. Detta torde vara obestridligt, men själva huvudfrågan om hållningarna till hästen och hästköttet måste uppenbarligen projiceras betydligt längre tillbaka.

Fortsatt separation eller nya kontakter?

Hur blir det framöver? Kommer arkeologi och etnologi även framdeles att gå skilda vägar? Nya naturvetenskapliga metoder (t.ex. C 14-metoden, dendrokronologin, osteologin) inom arkeologin kan tyda på detta. Men det finns samtidigt ett nytt humanperspektiv inom arkeologin. Arkeologernas fokusering på föremålen börjar i allt större utsträckning omlänkas till ett intresse för människorna som brukade föremålen, deras sociala organisation, mentalitet, ja rentav deras religiösa föreställningar (t.ex. Larsson & Wyszomirska 1989; Kaliff 1997).

Ett intressant symptom är att termen arkeologi fått en vidgad innebörd och den arkeologiska grävtekniken en slags symbolisk betydelse. Den som gräver börjar ju i ytskiktet för att tränga allt djupare ner i lagerföljderna. Etnologen Birgitta Svensson, som är starkt inspirerad av den franske idéhistorikern Michel Foucault, talar – låt vara med anföringstecken – om Foucaults "arkeologi", och tillägger – utan anföringstecken: "Jag har använt mig av denna kombination av genealogin och arkeologin då jag sökt kunskap om hur sättet att upprätthålla normerna förändrades, genom att följa tattarnas spel med rättvisan bakåt i tiden" (Svensson 1993:61 f.).

Å andra sidan har arkeologer på nytt börjat intressera sig för etnologiska och antropologiska frågeställningar och introducerat begreppet "etnoarkeologi" (Kramer 1979). Det kan väl på sätt och vis betraktas som ett återupplivande av Sven Nilssons komparati-

va metod, varigenom han jämförde fornlämningar med avlägsna, levande folks kultur. Skillnaden är att jämförelsen inte längre gäller formella likheter utan hela nät av relationer. Metodens pedagogiska poänger har inte minst Stockholmsarkeologen Göran Burenhult visat (Burenhult 1997). Ett färskt forskningsexempel erbjuder Uppsalaarkeologen Helena Knutssons avhandling "Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro" (1995). Knutssons hypotes är att de etnografiskt iakttagna förhållandena mellan fångstfolk och jordbrukare också kan påträffas i arkeologiska lämningar. Andra forskare har ställt sig avvisande eller kritiska till vad sådana etnografiska analogier kan påvisa om förhistorien (Petersson 1997).

Viktigt för ett närmande mellan etnologi och arkeologi är att arkeologins uppgift inte begränsas till att blottlägga en fornlämnings förment ursprungliga mening utan också den mångfald av innebörder som de tillskrivits under tidernas lopp. Detta synsätt framfördes av Stockholmsarkeologen Mats Burström vid Vitterhetsakademiens symposium om 1600-talets antikvitetsrannsakingar häromåret: "Uppteckningarna visar ... att det materiella kulturarvet – fornlämningarna – och det immateriella kulturarvet – föreställningarna om fornlämningarna – är ouplösligt förenade" (Burström 1995:77). Som exempel kan jag hänvisa till min lilla lokalstudie *Vallfärder till S:t Olof*. Jag söker här visa hur inställningen till källkulten och botceremonin med S:t Olofs yxa i S:t Olof på Österlen steg för steg förändras från senmedeltiden till våra dagar, ytterst beroende på en förändrad samhällskontext (Bringéus 1997).

Både etnologi och arkeologi studerar människan som kulturvarelse, låt vara under olika epoker. Gemensamt har de de elementära frågorna vad människor äter, hur de klär sig,

hur de bor och organiserar sina samhällen liksom hur de förhåller sig till översinnliga makter. Den komparativa forskningsmetodiken är och förblir härvid den centrala. Särskilt i perifera områden visar den folkliga matkulturen mycket ålderdomliga drag. Men det är viktigt att som den danske etnologen Bjarne Stoklund i sin studie av arbete och könsroller på Læsø under perioden 1200–1900 beakta att det långa tidsperspektivet också kan rymma diskontinuiteter eller ”omstillingsfaser” (Stoklund 1988).

Jag nämnde Harald Hvarfner som den siste som i sin egen forskning förenade etnologi och arkeologi. Idag är en sådan kombination knappast möjlig på det individuella planet, men däremot på projektnivå. Glädjande nog har ett av de senaste och största humanistiska forskningsprojekten i vårt land just en tvärvetenskaplig inriktning, där både etnologi och arkeologi är representerade. Samordnare är Lundaetnologen Ella Johansson, numera forskningsassistent i Umeå. Projektets namn är ”Flexibilitet som tradition. Kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år”. Hypotesen är att flexibiliteten i resursutnyttjandet varit förbunden med en stark kontinuitet vad gäller livsform och kulturella värden. Forskare från en rad discipliner, däribland etnologi och arkeologi har valt Ängersjö i Härjedalen som mötesplats, där man nu undersöker förhållandena tvärvetenskapligt i ett *longue durée*-perspektiv. ”Medlemmarna har höga förväntningar på ett turbulent möte mellan – förenklat uttryckt – utpräglat materiella, naturvetenskapliga och ekologiska synsätt å ena sidan och utpräglat symboliska, kulturvetenskapliga och mentala, å andra sidan”, heter det i presentationen. Som ett exempel kan man välja en delundersökning rubricerad ”Den tekniska kompetensen bland skogsbygdens människor i ett långt

tidsperspektiv” av arkeologen Gert Magnusson vid Riksantikvarieämbetet. Genom perioden 1200–1800 avser han att följa hur olika tekniska förändringar inom järnhanteringen – förbättringar såväl som misslyckanden – påverkat samhällenas inom regionen, sociala, ekonomiska och genusmässiga organisering.

Att vrida klockan tillbaka och på nytt förvandla etnologi till fornkunskap är varken önskvärt eller möjligt. Men ett *longue durée*-perspektiv – bakåt för etnologin, framåt för arkeologin skulle onekligen vara fruktbart, särskilt i kombination med en ökad medvetenhet om meningspluralism. Kanske kommer det i framtiden på nytt att behövas ett gemensamt diskussionsforum motsvarande Etnologiska föreningen i Lund.

Prof. em. Nils-Arvid Bringéus
Etnologiska institutionen, Lund

Not

- 1 Föredrag vid Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens symposium ”World-view of Prehistoric Man” i Lund den 5 maj 1997.

Källor

Otryckta
Historiska museet, Lund
Etnologiska sällskapets handlingar.

Tryckta

- Arcadius, Kerstin 1997: *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien*.
Arvidsson, Alf 1996: Individhistoria som social konstruktion. Tema med variationer. I: Roger Jacobsson – Britta Lundgren (red.): *Oväntat. Aspekter på etnologisk kulturforskning*.
Berg, Gösta 1974: De s.k. fiskfaten och deras användning. *Kulturen*.

- Baudou, Evert 1997: *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1966: *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och wirdarne*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1972: Artur Hazelius och Nordiska museet. *Fataburen*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1990: *Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1991: Debatten om Wilhelm Mannhardts fruktbarhetsteorier. *Rig*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1992: Karlin och Kulturen. *Kulturen*.
- Bringéus, Nils-Arvid 1995: "Ben mot ben, led mot led". 25 gotländska signaler I: Arne Bugge Amundsen – Anne Eriksen (red.): *Sæt ikke vantro i min overtroes stæd. Studier i folketro og folkelig religiositet. Festskrift til Ørnulf Hodne på 60-årsdagen 28. september 1995*. Oslo.
- Bringéus, Nils-Arvid 1997: *Vallfärder till S:t Olof*.
- Burenhult, Göran (red.) 1997: *Ajuide och den moderna arkeologin*.
- Burström, Mats 1995: Fornlämningarnas meningspluralister. Ett arkeologiskt perspektiv på fornminnesuppteckningar. Evert Baudou och Jon Moen (red.) *Rannsakningar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige*.
- Daun, Åke 1969: *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinredläggelse*.
- Djurklou, Gabriel 1874: *Unnarsboarnes Seder och Lif*.
- Edsman, Carl-Martin 1946: Folklig sed med rot i heden tid. *Arv*.
- Egardt, Brita 1962: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*.
- Erixon, Sigurd 1913: Stenåldern i Blekinge. *Fornvännen*.
- Erixon, Sigurd 1915: Runinskrifter från Dalarna. *Fataburen*.
- Erixon, Sigurd 1938: *Svenskt folkliv: några kapitler svensk folklivsforskning med belysande av dess arbetsuppgifter och metoder*.
- Fjellström, Phebe 1985: *Samernas samhälle i tradition och nutid*.
- Hazelius, Artur 1868: *Fosterländsk läsning för barn och ungdom*.
- Hvarfner, Harald (ed.) 1965: *Hunting and Fishing. Nordic symposium on Life in a Traditional Hunting and Fishing Milieu in Prehistoric Times and up to the Present Day*.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof 1863–68: *Wärend och wirdarne. Ett försök i Svensk Ethnologi*.
- Kaliff, Anders 1997: Grav och kultplats. *Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*.
- Knutsson, Helena 1995: *Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro*.
- Kramer, C. (utg.) 1979: *Ethnoarchæology. Implications of Ethnography for Archaeology*. New York.
- Larsson, Lars & Wyszomirska, B. 1989: Arkeologi och religion. *Rapport från arkeologidagarna 16–18 januari 1989*.
- Lidén, Anne 1997: Bilden av Sankt Olav – en ikonografisk studie. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Mitt-Nordens historie- och arkivdag i Östersund maj 1995.
- Löfgren, Orvar 1993: På John Granlunds tid. Lusthusporten 1955–1969. I: Mats Hellspong (red.): *Lusthusporten. En forskningsinstitution och dess framväxt 1918–1993. Festskrift till den Hallwylska professuren i folklivsforskning i Stockholm vid dess 75-årsjubileum*.
- Löfgren, Orvar 1996: Ett ämne väljer väg. I: Billy Ehn – Orvar Löfgren, *Vardagslivets etnologi. Reflexioner kring en kulturvetenskap*.
- Montelius, Oscar 1900: Solgudens yxa och Tors hammare. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, nr 10.
- Nilsson, Bo G. 1996: *Folkhemmets arbetarminnen*.
- Odén, Birgitta 1975: *Lauritz Weibull och forskarsamhället*.
- Odén, Birgitta 1997: Ättestupan – myt eller verklighet. *Scandia*.
- Odenius, Oloph 1949: Till frågan om hypostaslikhet mellan Tor och Sankt Olof. *Credo 29/30, Katolsk tidskrift*.
- Petersson, Håkan 1997: En kritisk kommentar till Helena Knutssons avhandling *Slutvandrat?* och till etnografiska analogier som ett slags episteme för arkeologiska kulturer. *Fornvännen* 1996:4.

- Reuterswärd, Oscar 1975: De "liturgiska stenarna" från medeltidskyrkan i Tryde. *Tomelilla hembygdskrets årsbok*.
- Stjernquist, Berta 1983: Sven Nilsson som banbrytare i svensk arkeologi. I: *Sven Nilsson. En lärdd i 1800-talets Lund*. Studier utgivna av Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund.
- Stoklund, Bjarne 1988: *Arbejde og kønsroller på Læsø o. 1200–1900*.
- Strömbäck, Dag 1935: *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria*.
- Swahn, Jan-Öjvind 1996: Arvet från von Sydow. *Rig*.
- Svensson, Birgitta 1993: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*.
- Svensson, Sigfrid 1966: *Introduktion till folklivsforskning*.
- von Sydow, Carl Wilhelm 1939: Folksagor och forn-kunskap. *Saga och sed*.
- von Sydow, Carl Wilhelm 1941: *Våra folksagor och vad de berättar om forntida tro och sed*.
- Thörn, Raimond 1995: Vikingatida hästoffer i Oxie by. *Elbogen*, årgång 63.
- Tornehed, Stig 1996: Hyltén-Cavallius minnesvård kom från trollberg i Hulevik. *Kulturspridaren i Varend och Sunnerbo*.
- Torstendahl, Rolf 1964: *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*.

SUMMARY

Ethnology as Archaeology

In Lund a society called Etnologiska föreningen was founded 1903. The intention was to bring about an association of people from the subjects of anthropology, ethnography, archaeology, linguistics, and psychology, who had common bonds in their interest in man and human cultural phenomena. Ethnology was thus the spreading umbrella under which all these disciplines were thought to be able to shelter. It had been introduced to Sweden by the zoologist and archaeologist Sven Nilsson. The subject was continued by Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, whose *magnum opus* on the Varend district of Småland bore the subtitle "An Essay in Swedish Ethnology" (1863–68). This work was distinguished by its focus on people and the author's holistic view of their spiritual, material, and social culture, and the method of using modern-day survivals in these spheres to reconstruct life in prehistoric times.

For the first generation of scientifically schooled researchers, there was no real boundary between ethnology and archaeology – they were both concerned with knowledge of the past, *fornkunskap*, the indigenous

equivalent of the term *archaeology*.

The primary scientific paradigm that made the prehistoric perspective possible was evolutionism. This had been developed in geology and comparative research, and it was the method introduced by Sven Nilsson and continued by Hyltén-Cavallius. The leading light in archaeology, Oscar Montelius, was also an evolutionist. In the Nordic Museum, as in other museums of cultural history, artefacts in the permanent exhibitions were arranged on the model of the typological method, just as they were in the archaeological museums.

When functionalism then made its entry, ethnology could still be combined with archaeology. The archaeologists were responsible for prehistoric finds, but they were often bewildered by them. Ethnologists could explain the function, especially of the objects found in medieval archaeological contexts, drawing on their knowledge of modern artefacts and techniques.

Diffusionism also served as a shared theory for ethnology and archaeology. This era is easily recognized by its diffusion and distribution maps.

Folklorists also focused their research on the ancient past. In 1939 C. W. von Sydow in Lund published an essay entitled "Folktales and Archaeology". Philologically oriented folkloristics had a similar prehistoric perspective. The prehistoric perspective survived longest in the lists of required reading for undergraduates. In Sigfrid Svensson's introductory ethnological textbook from 1966, the first chapter is entitled "Folk Culture and Prehistoric Culture". This is illustrated with a number of examples representing both material and non-material culture. One of the subtitles is characteristic: "The Continuity of Artefact Forms". The criterion of form played an important role in archaeology, and it was applied not just in archaeological but also in ethnological investigations.

How was the prehistoric perspective in Swedish ethnology broken? Evert Baudou argues that the holistic view of the past began to weaken as soon as separate university subjects were established. Gustaf Hallström was rather alone among archaeologists as a defender of the concept of "the living past". von Sydow did not only represent the prehistoric perspective; he was also deeply impressed by psychology. There were therefore several different – even mutually incompatible – lines in his research. For Sigurd Erixon on the other hand, it was the influence of sociology that led to a change in course.

For comparative studies in time and place, it became necessary to focus on individual elements of culture, whether fairytales or threshing flails. These often became so central that the people who had created and used them were left in the background. This was particularly the case in diffusionist studies, and as a result, there was harsh criticism of diffusionist research. In opposition to ethnological studies of elements, the early sixties saw the coming of studies of cultural laws, systems, and societies of various kinds.

Two new concepts helped to divert interest from the study of elements. One was ecology, the other was context. In Sweden it was the new anthropological influences in particular that were mainly responsible for the change of paradigm.

Another factor that led to the abandonment of the prehistoric perspective in ethnology and folklore studies was an increased awareness of source criticism. Source criticism is never wrong, no matter what angle it comes

from. In combination with the other arguments that I have put forward, it has meant that ethnologists have deserted some of their old fields of study. Ethnology became an interviewing science, with refined interview techniques. But only living people can be interviewed, which limits the temporal perspective to a thin section comprising at most three generations living at the same time.

The education explosion at the universities at the end of the 1960s meant that students of ethnology had to seek careers outside the museums. This in turn meant that ethnology lost its role as vocational training and that the courses became more general and anthropological in character. The divergence between archaeology and ethnology has already had damaging effects. Archaeologists and ethnologists simply are not familiar enough with each other's research.

Will archaeology and ethnology continue to go their separate ways? New scientific methods in archaeology suggest this. Yet there is at the same time a new human perspective in archaeology. The archaeologists' focus on artefacts is beginning to shift towards a greater interest in the people who used the artefacts, their social organization, and even their religious conceptions. Archaeologists have once again begun to take an interest in ethnological and anthropological questions, having introduced the concept of "ethnoarchaeology".

An important factor for a rapprochement between ethnology and archaeology is that the task of archaeology is not confined to revealing the supposed original meaning of ancient remains but also the multitude of meanings that have been ascribed to them through the centuries.

Both ethnology and archaeology study man as a cultural being, although in different epochs. They have in common the elementary questions of what people eat, how they dress, how they build, how they organize their societies, and how they relate to supernatural powers. Turning the clock back and transforming ethnology back into a study of the distant past is neither desirable nor possible. But it would undoubtedly be fruitful to prolong the *longue durée* perspective backwards in the case of ethnology, forwards in the case of archaeology, especially with an increased awareness of the pluralism of meaning.